

ZULÜM KARŞISINDA VİCDAN: SAİD B. CÜBEYR

Mustafa YENEROĞLU, 19 Temmuz 2026

<https://www.mustafayeneroglu.com/zulum-karsisinda-vicdan-said-b-cubeyr-karar/>

Hicrî 94 (713). Irak'ın en güçlü adamı Haccâc b. Yûsuf, Kûfe ile Basra arasında kurduğu karargâh şehri Vâsıt'ta atına binmek üzere ayağını üzengiye koymuştu. Önünde, zincire vurulmuş yaşlı bir âlim duruyordu. O anda Haccâc ölüm emrini soğukkanlılıkla verdi: "Vallahi, senin cehennemdeki yerini hazırlamadıkça atıma binmeyeceğim. Şunun boynunu vurun."

Emir yerine getirildi. Boyun vuruldu. Kırk gün sonra Irak'ın o yenilmez valisi geceleri uykusundan sıçrayıp kendi ölümü için yalvaracaktı. Öldürülen adamın adı Said b. Cübeyr'di. Onun hikâyesi, iktidarın öldürebildiği ama satın alamadığı, boyun eğdiremediği bir vicdanın hikâyesidir. Dahası, İslâm siyaset düşüncesinde iktidarın hangi ölçüyle sınırlandırılacağı sorusuna yöneltmiş en sarih itirazlardan birinin hikâyesidir.

KÖLELİKTEN İLMİN ZİRVESİNE

Said hür doğmamıştı. Mekke'de, Benî Esed'e bağlı bir ailenin âzatlısıydı; Habeş asıllı, siyahî bir köle olarak dünyaya gelmişti. Vahyin ışığında oluşan toplumsal düzen onu doğduğu yerden alıp ilmin en yüksek mertebelerine taşıdı. Çocuk yaşta Abdullah b. Abbas'ın ders halkasına katıldı. O kadar öğrenme iştiağı vardı ki, yazacak malzemesi tükendiğinde duyduğu hadisleri avucuna, hatta ayakkabısına not alıyor, daha sonra bunları sahîfelere kaydediyordu.

Kur'an tefsirinin en büyük otoritelerinden kabul edilen hocası İbn Abbas gözlerini yitirince kâtipliğini üstlendi. En çok hadis rivayet eden ve en çok fetva sorulan sahâbîlerden Abdullah b. Ömer, miras hukukuna dair soruları ona havale ederdi. Kıraatte de otoriteydi. Tâbiîn neslinin önde gelen birçok ismi onun talebesi oldu. İslâmî ilimlerin ana damarlarından biri artık bu eski kölenin elinden geçiyordu. Çağdaşlarının ona "âlimlerin başı" demesi boşuna değildi. İmam Ahmed b. Hanbel'in şu sözü de bunu gösterir: "Said b. Cübeyr öldürüldü; yeryüzünde onun ilmine muhtaç olmayan kimse kalmadı."

Fakat Said'i farklı kılan yalnız ilmi değildi. Hiçbir siyasî veya itikadî kampın adamı olmadı. Sonraki Şiî kaynaklar, Ehl-i beyt'e duyduğu sevgi ve Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn ile görüşmesi sebebiyle onu kendilerinden saydı. Oysa o, müstakil bir müctehiddi. Bu fikrî bağımsızlık, iktidar karşısındaki duruşunun da temelini oluşturdu. Kendi aklıyla hükmeden, sözünü esirgemeyen bir âlim, zulmü yargılamak için de başkasının iznini beklemezdi.

İKTİDARIN DEĞİŞEN MANTIĞI

Said'in iktidarla ilişkisi baştan sorunlu değildi. Haccâc Irak valisi olduğunda onu Kûfe'ye kadı ve imam tayin etti. Halife Abdülmelik de ondan bir tefsir yazmasını istedi ve Said ilk düzenli tefsirlerden birini kaleme alıp gönderdi. Kaynaklara göre bu görevleri, toplumu ıslah etmek ve zulmü içeriden sınırlamak ümidiyle kabul etmişti. Bu bile dönemin siyâsî gerçekliğini göstermeye yeter.

Umut uzun sürmedi. Said bir mevâlîydi, yani Arap olmayan bir Müslüman. Yargıçlık ve imamlık fiilen Araplara mahsus sayıldığından Emevî taraftarları bir mevâlînin o makamda oturmasına tahammül edemedi; Haccâc onu kadılıktan aldı, ama görüşü alınmadan hüküm verilmeyen bir danışman olarak yanında tuttu. Yönetim, mevâlînin bilgisine muhtaçtı ama eşitliğine tahammül edemiyordu. Bu bile Peygamber'in ve Râşid halifelerin uygulamasından açık bir kopuştu. O dönemde âzatlı bir köle orduya kumanda edebiliyor, mescidde ezan okuyabiliyordu.

Bu kopuş bir kişinin tercihi değil, yeni bir iktidar anlayışının sonucuydu. Peygamber'den sonra halife ümmetin istişaresi ve hür biatıyla belirleniyordu. Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht ilan etmesiyle bu ilke terk edildi ve hilâfet babadan oğula geçen bir saltanata dönüştü. Bedeli ağır oldu. Hz. Hüseyin Kerbelâ'da katledildi, Medine yağmalandı, Mekke mancınıklarla dövüldü. Yezîd'in ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr, yönetimin bir hanedanın mülkü değil ümmetin tercihi olduğu iddiasıyla Mekke'de hilâfetini ilan etti ve İslâm beldelerinin büyük kısmı onu tanıdı.

Emevîler bu iddiaya orduyla cevap verdi. Abdülmelik b. Mervân önce Irak'taki rakiplerini ezdi, ardından Haccâc'ı Mekke'ye gönderdi. Haccâc kutsal şehri yeniden kuşatıp mancınıklarla dövdü ve hicrî 73'te (692) İbnü'z-Zübeyr'i öldürttü. Devlet yeniden tek elde toplandı; fakat bu, eski ilkenin ihyası değil, tasfiyesinin tamamlanmasıydı. Artık belirleyici olan ümmetin rızası değil, kılıcın hükmüydü. Ortaya çıkan düzen, Suriye ordusuna dayanan ve kendisini sorgulatmayan bir iktidardı. Düzenin kalbi ise artık Şam'da atıyordu. Irak fethedilmiş bir taşra gibi yönetiliyor, bu tahakkümün demir yumruğunu Haccâc temsil ediyordu.

Bu tahakkümün altında daha derin bir kırılma vardı. Fetihlerle İslâm'a giren Arap olmayan kitleler hukuken Müslüman sayılsalar da fiilen eşit kabul edilmiyorlardı. Devlet gelirleri azalınca Haccâc, Müslüman olmuş mevâlîden bile cizye almaya devam etti. Dahası onları ordugâh şehirlerinden çıkarıp yeniden köylerine gönderdi. İslâm'ın vaat ettiği eşitlik, hazinenin ihtiyaçlarına feda ediliyordu. Said'in itirazı bu yüzden yalnız ezilen bir toplumsal kesimin değil, din adına üretilen meşruiyeti sorgulayan hür bir vicdanın da sesiydi.

Bir üçüncü güç alanını ordugâh şehirlerinin kurrâ ve fakihleri oluşturuyordu. Henüz devletin maaşlı memurları hâline gelmemiş bu âlimler, toplumun ahlâkî önderliğini temsil ediyor ve saltanatın dünyevileşmesine giderek daha güçlü itiraz ediyorlardı. Said b. Cübeyr tam bu üç çizginin, yani Irak'ın siyâsî direnişi, mevâlînin eşitlik talebi ve hür âlimin

iktidarı vahyin ölçüsüyle yargılama iddiasının kesiştiği yerde duruyordu. Onu çağının vicdanı yapan da bu üç damarın birleşmesiydi.

İTAATİN SINIRI

Said'i nihayet iktidarın karşısına geçiren şey, bu tablonun toplamıydı. Hocası Abdullah b. Ömer'in tutumu, bu kararın ağırlığını gösterir. Hz. Ömer'in oğlu, ihtiyatıyla tanınan ve iç savaşımlardan özenle uzak duran bu sahâbî, ömrünün sonunda Haccâc'a karşı savaşımadığı için büyük pişmanlık duyduğunu söylemişti. En temkinli vicdanın bile sustuğu için hayıflandığı bir zulüm karşısında Said, konuşmayı ve karşı durmayı seçti. Bu, başıboş bir isyan değil, zulüm karşısında susmayı vicdanına sığdıramayan bir âlimin tercihiydi.

İmkân beklenmedik yerden doğdu. Haccâc, Kinde krallarının soyundan gelen kumandan Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı kırk bin kişilik bir orduyla Zünbil üzerine sefere gönderdi. Kumandan, kış yaklaşması nedeniyle harekâtı durdurmak isteyince Haccâc'ın seferi zorla sürdürme emri ve aşağılayıcı mektupları valinin sertliğinden bunalmış orduyu isyana sürükledi. İbnü'l-Eş'as askerlerini önce Haccâc'a, ardından halifenin kendisine karşı ayaklandırıp Irak'a yürüdü. Kûfe ve Basra'nın âlimleri, kurrâsı ve mevâlîsi de ona katıldı.

Bu, sıradan bir askerî başkaldırı değildi. Asıl dikkat çekici olan, İbnü'l-Eş'as'a verilen biatin muhtevasıdır. Askerler önce yalnızca "Haccâc'ı Irak'tan söküp atana kadar savaşmak" üzere biat ettiler. Ardından bu biat, "Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in sünneti üzere dalâlet imamlarını azletmek" şeklinde derinleşti. Talep artık bir kişiyi değil bir ölçüyü esas alıyordu. İktidar, Kitap ve sünnetle kayıtlıdır ve dolayısıyla bu ölçüden sapan yönetici azledilebilir. İlim ehli topluca, hükümdarın kendisini haklı ilan etmesini yeterli görmedi. Onun dinin temel ölçülerinden uzaklaştığına hükmetti. Zulmün ne olduğuna karar verme yetkisini iktidar değil, vahyin ölçüsüne bağlı hür vicdan kendinde görüyordu. Hareket, hicrî 82'de (701) Kûfe yakınlarındaki Deyrülcemâcim ovasında bastırıldı.

Bu ayaklanmanın bastırılması, aynı zamanda büyük bir imkân ve fırsatın da yenilgisi anlamına geliyordu. Said'le aynı safta savaşan Âmir eş-Şa'bî çağının en tanınmış Kûfeli fakihlerindendi. Bozgundan sonra Haccâc'ın huzurunda pişmanlık dileyip affedildi ve eski itibarını yeniden kazandı. Said ise barışmadı. Hayatta kalmayı değil, doğru bildiği sözü korumayı seçti ve yıllar sonra bunun bedelini başıyla ödedi. Haccâc'ın affı zaten bir şarta, isyan ederek dinden çıktığını itiraf etmesine bağlıydı. Haccâc, itiraf edeni bağışlıyor, reddedeni ise öldürüyordu. Sistem, âlimi fikirleri yüzünden değil, bu itirafı reddettiği için cezalandırıyordu. Sonraki yüzyıllarda hangi yolun makbul sayılacağını büyük ölçüde hayatta kalanlar ve iktidarla uzlaşanlar belirledi. İtiraz tümüyle susmadı; ama biçim değiştirip etkisini yitirdi. Zalim yöneticiye "hak sözü" söylemek bir fazilet olarak anılmayı sürdürdü; fakat o sözü bağlayıcı kılacak yaptırım, yani yöneticiyi hesaba çekme ve gerekirse azletme hakkı, adım adım geri çekildi. Denetim bir yetki olmaktan çıkıp bir öğüt ödevine indi; zamanla, zulüm de işlese fiilen galip gelen iktidara itaat bir erdem sayıldı.

Said b. Cübeyr'in trajedisi bu yüzden aynı zamanda, vicdanın iktidarı yargılama hakkının nasıl adım adım bir denetim yetkisi olmaktan çıkarıldığıının tarihidir.

Ama bu susturmanın sebebi yalnız Haccâc'ın kılıcı değildi. Said ve arkadaşlarının ortaya koyduğu ölçü açıktı. Ne var ki bu ölçüyü sürekli işletecek bir usul geliştirilemedi. Böyle bir usul olmayınca yöneticiyi hesaba çekecek bir merci de oluşmadı. Sapmayı tespit edip azli yürütecek kurumsal mekanizmalar da kurulamadı. Böyle bir düzende doğal olarak itiraz ile boyun eğme arasında neredeyse hiçbir orta yol kalmaz ve her ihtilaf kolayca bir ölüm kalım meselesine dönüşür. Sonuçta ikisi de kaybeder: Susan vicdan ölçüyü terk etmiş olur, silahlı direniş ise yenildiğinde çoğu zaman savunduğu ölçüyü de beraberinde götürür. İslâm siyaset düşüncesinin en derin açmazı burada yatıyordu. Meşruiyetin ölçüsü vardı. Fakat o ölçüyü sürekli ve barışçıl biçimde işletecek usuller ile onları taşıyacak kurumlar geliştirilememişti.

KAÇMANIN BİTTİĞİ YER

Bozgundan sonra Said, on iki yıl boyunca Haccâc'ın takibinden kaçarak farklı şehirlerde yaşadı: İsfahan, Irak, Azerbaycan ve sonunda Mekke. Bu süre içinde her yıl hac ve umresini yerine getirdi. Mekke valisi değişip yakalanması an meselesi hâline geldiğinde dostları ona bir kez daha kaçmasını söyledi. Cevabı bütün hayatını özetliyordu: “Bu kadar kaçtığımdan ötürü Allah'tan utanıyorum. O'nun kaderinden nereye kaçabilirim?”

Aynı sükûnet teslim edilişine de sinmişti. Vâsıt'ta Haccâc'ın huzuruna çıkarılmadan önce kendisine bir kez daha kaçma fırsatı verildi ve o yine reddetti. Ölüme bu kadar yaklaşmışken bu kadar sakın kalabilmesi, korkusuzluğun değil korkunun yerini bilmenin işaretiydi. O, Haccâc'tan değil Allah'a vereceği hesaptan korkuyordu.

Haccâc'ın huzurunda geçen konuşma iki farklı iktidar ve vicdan anlayışının karşılaşmasıdır. Haccâc önce onu ikna etmeye çalıştı ve kendisine yaptıklarını hatırlattı: “Seni emanetime ortak etmedim mi? Seni vazifeye tayin edip yetkili kılmadım mı?” Bir başka rivayette bunlara mal da eklenir: “Sana yüz bin dirhem vermedim mi?” Mantığı açıktı: Seni ben yükselttim, sana ben verdim; öyleyse bana sadakat borçlusun. Said bütün bunları inkâr etmedi. Her soruya “evet” diye cevap verdi. Öyle ki oradakiler serbest bırakılacağını sandı. Reddettiği şey gördüğü iyilikler değil, o iyiliklerin vicdanını satın alabileceği fikriydi.

Sonunda Haccâc asıl sorusunu sordu: “Neden bana karşı ayaklandın?” Said boyun eğmedi: “Allah emiri ıslah etsin. Ben Müslümanlardan bir adamım. Bazen hata eder, bazen isabet ederim.” Haccâc onu, iki kez halifeye biat edip sonra İbnü'l-Eş'as'ın safına geçmekle suçladı. Said yine geri adım atmadı: “Ben boynumdaki o bey'atin gereğinden ötürü sana karşı çıktım.” Haccâc onu ölümle tehdit etti. Said'in cevabı ise Haccâc'ın elindeki son koz olan ölümü bile bir üstünlüğe dönüştürmesine izin vermiyordu: “Öyleyse ben de annemin bana verdiği adı hak eder, mutlu olurum.”

TARİHİN HÜKMÜ

Hikâye Said'in ölümüyle bitmedi. Kırk gün sonra Haccâc'ın ruhî dengesi bozulmaya başladı. Rüyasında Said'in yakasına yapışıp "Ey Allah'ın düşmanı, beni niçin öldürdün?" dediğini görüyor, uyandığında "Ben Said b. Cübeyr'e karşı ne yapacağım?" diye sayıklıyordu. Şiddetli ağrılar içinde, ölümü dileyerek can verdi. Rivayete göre ondan sonra bir daha kimseyi öldürmeye cesaret edemedi.

Said'in öldürüldüğü yıl, aynı zamanda Medine'nin büyük fakihlerinin de peş peşe vefatı sebebiyle sonradan "fakihler yılı" diye anıldı. Said ise onlardan farklı olarak öldürülmüştü. Said'in mezarı halkın ziyaret ettiği bir yer olurken Haccâc'a mezar olarak tahrip edilmesin diye sapa bir yer seçilmiş, üzerinden su geçirilerek gizlenmişti. Onun ölümünü duyan âlimler rahmet dilememiş; hatta kimi şükür secdesine bile kapanmıştı.

Burada Haccâc'ı yalnızca zalim bir zorba olarak görmek de eksik olur. Irak'ta Farsça tutulan divan defterlerini Arapçaya çevirten, para sistemini kuran, hububat ticaretinde tek tip ölçüyü getiren, posta teşkilâtına çekidüzen veren, sulama kanalları açtırıp tarımı canlandıran, etkili hitabeleriyle ün salmış, Kur'an'ı her gece tilavet eden, ona büyük hürmet gösteren, hatta mushafın harekelenmesi ve noktalanması çalışmalarını destekleyen bir idareciydi. Ne var ki Kur'an metninin harflerine gösterdiği bu özeni, onu hayatlarıyla taşıyan kurrâya göstermedi. Aynı el, o hâfızları ölüme yolluyordu; Said de onlardan biriydi. İşte hükmünü ağırlaştıran da budur. Bir yöneticinin başarıları, hatta dindarlığı, onu adaletsizliğin hesabından muaf kılmaz. İcraat meşruiyet satın almaz. İslâm'ın siyasî vicdanı, hizmeti değil adaleti en yüksek ölçü sayar.

Ne var ki bu ölçüyü iktidar karşısında koruyacak kurumlar klasik gelenekte hiçbir zaman geliştirilemedi. Modern anayasal düzenler de özünde aynı arayışın ürünüdür: iktidarı kendi iradesinin değil, kendisini aşan hukukun sınırları içine yerleştirmek. Said'in itirazı bu yüzden yalnız geçmişe ait bir hatıra değildir; ortaya koyduğu mesele, İslâm dünyasının bugün de çözülememiş en temel hukuk ve siyaset meselesidir.